

СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

УДК: 316.7; 316.74:001; 16.74:80

Л. Ніколаєнко, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса ШевченкаЕВОЛЮЦІЯ ПЕРЕХОДУ ВІД СОЦІОЛІНГВІСТИКИ ДО СОЦІОЛОГІЇ МОВИ:
СОЦІАЛЬНО-ГРУПОВА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА
В ДЗЕРКАЛІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ МОВИ

У статті розглядаються питання, викликані логікою переходу від соціології лінгвістики до соціології мови, зумовленої сукупністю тенденцій, властивих сучасним капіталістичним, а, відповідно, і нестабільним суспільствам Головною такою тенденцією є поглиблення соціальної диференціації традиційних мов, що супроводжується їх піджинізацією та креолізацією, мовними конфліктами, табуванням слів засобами реформи мови тощо. Усе це, за думкою автора, спонукає соціологів до поглибленої розробки питань, пов'язаних з соціологією мови.

Ключові слова: соціолінгвістика, соціологія мови, соціальна структура мови, мовні конфлікти

В статье рассматриваются вопросы, вызванные логикой перехода от социолінгвистики к социологии языка, что обусловлено совокупностью тенденций, свойственных современному капиталистическому, а, соответственно, и нестабильному обществу. Главной такой тенденцией является углубление социальной дифференциации традиционных языков, которое сопровождается их пиджинизацией и креолизацией, языковыми конфликтами, табуированием словоупотребления средствами реформы языка и т.д. Все это, по мнению автора, понуждают социологов к более глубокой разработке вопросов, связанных с социологией языка.

Ключевые слова: социолінгвистика, социология языка, социальная структура языка, языковые конфликты

The article discusses the issues posed by the logic of transition from the sociolinguistics to the sociology of language, which was caused by a combination of trends peculiar to contemporary capitalist, and, respectively, unstable societies. The main trend is increasing social differentiation of traditional languages, which is accompanied by their pidginization and creolization, language conflicts, tabooisation of word usage by means of language reform, etc. All of these, in the author's opinion, urge sociologists to devote much more attention to the issues of sociology of language.

Keywords: sociolinguistics, sociology of language, social structure of language, language conflicts

Логіка переходу від соціолінгвістики
до соціології мови

Сучасні мовні процеси вимагають ретельного не лише лінгвістичного, а й соціологічного аналізу. Це пов'язане з тим фактом, який дослідники помітили давно: наявність зв'язку між змінами, що відбуваються в соціумі, зокрема в його соціальних структурах та змінами у вербальному спілкуванні між людьми на рівні індивідів і груп. Саме це у свій час стало предметом досліджень у межах соціолінгвістики, а тепер має перейти до компетенції соціології мови, яку треба розглядати не як лінгвістичну соціологію, і не як соціологічну лінгвістику, а як самостійний напрямок досліджень і окремих елементів в структурі соціологічного знання. Соціологів не може задовольнити віднесення соціології мови до мовознавства, що вивчає єдину для всього мовознавства мову – природну.

Назва *соціолінгвістика* настільки прижилася, що, принаймні у нас, попри те, що нині все частіше використовуються словосполучення *соціологія мови*, – соціологи практично не звертають уваги на це [Назва *соціолінгвістика* вперше зустрічається в 1952 році в роботі Германа Каррі: *Currie H.C.* A projection of socio-linguistics: the relationships of speech to social status. "Southern Speech Journal", 18, 1952, 28–37. Проте факт соціальної диференціації мови відомий давно. Соціолінгвісти часто цитують Гонсало де Корреса, викладача іспанського Саламанкського університету, який ще на початку XVII століття писав, що "мова має окрім провінційних діалектів деякі різновиди, пов'язані з віком, положенням та майном жителів цих провінцій: існує мова селян, простолудинів, міщан, знатних панів та дворових, вченого-історика, старця (людини похилого віку – *Н.Л.*), проповідника, жінок, чоловіків і навіть малих дітей".

Не зважаючи на той факт, що даний вислів є виключно соціологічним, соціолінгвісти використовують його для доведення правомірності існування соціолінгвістики [Вахтин, Головка, 2004]. І все-таки, зародження системних соціолінгвістичних досліджень соціальної зумовленості мови сягає лише початку 1950-х років, а їх коріння проросло не в США, а в Європі і, зокрема, в Росії. Щодо соціології мови, то вона остаточно, принаймні в Україні, ще й не конституювалася, не зважаючи на те, що відповідне словосполучення є досить вживаним.]. То чи є привід для того, щоб зіставити обидві назви і виявити можливість поставити поряд з соціолінгвістикою ще й соціологію мови?

Якщо на проблему подивитися у більш глобальному масштабі, то може скластися враження, що такої потреби немає, бо соціологія мови вже існує. Але не секрет, що попри її існування чіткого розмежування між ними ще не проведено. Крім того, для цього є підстави іншого порядку: соціологія мови, що отримує розвиток на пострадянському науковому просторі, практично ще й не склалася.

Складність у тому, що соціолінгвістичні дослідження започатковані лінгвістами, які, попри гучні заяви про потребу досліджувати взаємодію мови й соціуму, більшою мірою звертають увагу на зміни, що відбуваються в мові під впливом змін в соціумі. Соціологам же треба більш уважно подивитися саме на зазначену взаємодію, щоб зрозуміти одне – процеси, що відбуваються в мові, є різновидом соціальних процесів і знаходяться вони у безпосередньому зв'язку з іншими соціальними процесами.

Нагадаю, соціальним явищем є усе те, що існує у відносинах між групами і класами, а також індивідами як членами відповідних груп, а соціальним процесом є будь-яке соціальне явище, розглядуване у часовому вимірі. Немає нічого такого, що

було б застиглим, тобто не змінювалося. Отже, процес – це явище, що змінюється. Можна сказати і так, що явище і процес – це одне й те ж, розглядуване у різних вимірах: в стані і в змінах. Тому й мова може розглядатися як явище, яке попри тривалість існування зберігає свою кореневу основу, і як процес, бо знаходиться в постійних змінах.

Як не дивно, привід для становлення соціології мови дали самі лінгвісти. Вони й дали назву даній дисципліні. Сама назва *соціолінгвістика* орієнтує на дослідження переважно мовних змін. Проте, далеко не усі лінгвісти добре розбираються в соціологічній проблематиці, що й змушує їх досить рідко і не системно перетинати її кордони. Але саме перехід кордону від лінгвістики до соціології призвів до поступової зміни акцентів:

- в *соціолінгвістиці* лінгвісти змушені були звертатися до аналізу переважно змін у мові, що хоча й відбуваються в певному суспільстві, але залишаються переважно лінгвістичними проблемами;
- при перетинанні зазначеного кордону лінгвісти постійно натикалися на потребу розглядати зміни в мові як різновид соціальних змін, для чого потрібні відповідні принципи розуміння соціальної реальності, яких немає в лінгвістиці.

Отже, потреба переходу до розуміння мови як складової соціальної реальності ставала конче необхідною. Сам цей факт соціальної природи мови вченим був відомий давно, а способи його пояснення – ні.

Тому не дивно, що позначилась лінія розщеплення соціолінгвістики, яка й призвела до виникнення *соціології мови*, де акцентується увага власне на *взаємодії* мови й соціуму, а не лише на змінах в мові під впливом соціуму.

Не завадить зазначити, що навіть на заході таке розщеплення ще остаточно не відбулося. І це не дивно, бо з самого початку зародження соціолінгвістики відзначалося поєднанням соціологічного аналізу з лінгвістичним, але проблеми соціальної природи мови і соціальної зумовленості змін в традиційних мовах не є предметом лінгвістичного дослідження. Тим більше це стосується зв'язку мови і соціуму, мови і соціальних інститутів. Лінгвістика аналізує функціонування мови як самодостатньої системи, що виявляється в лексиці, синтаксисі, стилістиці, мовних стилях тощо, а соціолінгвістика – зміни, що відбуваються під впливом соціальних змін в кожній із зазначених мовних підсистем. Але відсутній системний аналіз зворотного впливу мови на соціальні зміни, хоча вчені постійно вказують на наявність такого впливу.

Тому не дивно, що навіть в працях, представлених з соціології мови, часто соціологічний аналіз підпорядковується лінгвістичному, – змінам в стилях вербального спілкування та в зв'язках між лінгвістичними елементами в структурі текстів.

Щодо набуття традиційною мовою полісеміологічної структури і зумовленість цієї структури соціально-груповою ієрархією, то вона майже до

останнього часу залишалася практично поза увагою науковців. Як пише Ф.К. Бок: "Основою такого підходу є переконання, що всі мовні форми (морфеми, синтаксичні та морфологічні структури тощо) складають підклас більш загальної категорії – категорії культури – *культурні форми*" [Бок, 1975]. Звідси випливає, що мова є елементом культури, а мовні форми – елементи самої мови, тому не лише мова як така, а й її елементи повинні розглядатися як культурні здобутки. Та чи завжди зміни в мові можна розглядати як культурні здобутки? Питання риторичне!

Отже, далеко не всі розбіжності у мовному спілкуванні мовних спільнот є культурними здобутками, але усі мають власне соціальне підґрунтя. Наприклад, мовна політика завжди ґрунтується на волі групи, в інтересах якої вона проводиться. Зміни мовних форм, що відбуваються в результаті такої політики, зовсім не обов'язково відповідають соціальній волі (волі усіх членів суспільства). Наприклад, політика націоналізації мови [Націоналізація мови, здійснювана насильницькими засобами (українізація або русифікація тощо), не має жодного відношення до реального розвитку мови як такої, а є лише засобом політичного панування. Але й розвиток мови не є лише розвитком так званої природної або національної мови. Щоправда, розвиток мови може відбуватися й під впливом реформи мови. Скажімо, розвиток російської мови після Жовтневої революції 1917 р. значно інтенсифікувався в результаті відміни системи дореволюційного письма, що спростило розвиток друкарської справи та інституту освіти, адже значно спростилася орфографія. Це сприяло досить швидкому засвоєнню азів грамотності масами людей. Але зовсім не обов'язково вольове втручання в мовні процеси має позитивні соціально-культурні наслідки, бо скоріше переслідує іншу мету – панування в духовній сфері як засобу легітимації влади і її утримання.] може призводити до виникнення таких мовних форм, що не узгоджуються з законами благозвучності, порушення яких провокує негативне ставлення не лише до такої політики. Можна б і потерпіти, але навіщо і заради чого? Задаючи подібні питання, ми відразу потребуємо відповіді не від спеціаліста по соціолінгвістиці. Це питання до соціального часу, в якому ми змушені розмовляти подібним чином, а зв'язок соціального часу і відповідної йому мови є виключно соціологічною, а не соціолінгвістичною проблемою.

Орієнтація соціолінгвістики на дослідження переважно лінгвістичних структур, які хоча й передбачають використання соціологічних методів збору первинної інформації, але не орієнтуються на потребу в соціологічному мисленні. Зазначені методи можуть допомогти лише виявити міру розподілу в соціумі елементів зазначених структур за, скажімо, етнічною, територіальною чи груповою ознакою. Але для соціології мови цього замало. Це підтверджує і відомий англійський автор Дж. Гамперц, який стверджує, що "відбираючи дані для аналізу, лінгвісти надають переважне значення генетичним відносинам і структурній однорідності, ніж соціальному оточенню. Ми уявляємо собі англійську мову як окреме ціле, хоча са-

ма найбільш вживана вибірка може включати тексти, взяті з англійського села, американського міста, Австралії або навіть в минулому колоніального району Азії чи Африки" [Гамперц 1975]. Проійшло більше тридцяти років після написання цих слів, але все залишилося так, як і було. Мало того, сам Гамперц, ведучи розмову про мовні спільноти, обходить ключове питання – причини соціальної диференціації мови або формування соціальної структури мови і набуття нею полісеміологічного навантаження. А головна з таких причин – класова, бо з розвитком соціальної ієрархії мова перетворюється в засіб влади і панування, що й є власне предметом соціологічного інтересу, який, на жаль, поки не став у порядок денний для соціологів.

Що ж в мові є таке, що дає можливість перетворювати її у засіб панування в суспільстві? Щоб отримати відповідь на дане запитання, звернемося за допомогою до Б. Маліновського, який зазначав, що міф це "матриця соціального порядку і звід прикладів морального поведіння. ... А якщо більш конкретно, то він є матрицею і ритуалу, і віри, і морального поведіння, і соціальної організації" [Малиновский, 1998, с. 281].

Це положення треба розглядати у більш широкому контексті. Міф без мови неможливий, і першою такою матрицею є мова [Зараз не будемо акцентувати увагу на зміст поняття матриці. Звернемо увагу лише на один момент, а саме на те, що дане поняття може бути коректним лише в межах функціоналістського пояснення соціальної дії і поведінки. Для такого розуміння Б. Маліновський дає усі підстави, бо у нього виходить, що поведінка є функцією міфу. Цю ідею можна розширити і витлумачити сам міф як функцією соціальних відносин.]. До такого висновку підводять усі напрацювання, здобуті представники етнографії (див.: [Гамперц, 1975; Хаймс, 1975]), а ще раніше – представниками культурної і соціальної антропології, і саме її представники зорали поле для створення соціолінгвістики. Антропологі, зокрема, Б. Маліновський, першими почали вивчати роль мови як складової культури в суспільному житті людей. Тому не дивно, що під час системної трансформації, зокрема, в Україні, головним напрямком соціальних перетворень стала реформа мови, в яку закладалася функція рекодування повсякденної поведінки людей з тим, щоб вона була узгоджена з матрицею ринкової поведінки, окремої для кожної окремої соціальної групи (класу).

Реформатори усвідомлювали, що мова як реальність не може суперечити реформованій соціальній реальності. В результаті відбулися радикальні зміни не лише в повсякденній мові людей, а й в мові усіх без виключення суспільствознавчих наук, включаючи соціологію.

У свій час три основних фактори сприяли становленню і розвитку соціолінгвістики не лише в світі, а й, зокрема, в Україні.

По-перше, сама назва науки, – соціолінгвістика, – орієнтувала науковців на пошук зв'язків між мовою і соціумом. Вона спрямовувала увагу дослідників на вивчення соціальних розбіжностей в мовних формах кожної з окремих традиційних мов.

По-друге, виокремлення даного напрямку досліджень розширило перш за все предметне поле лінгвістики, у чому досить легко пересвідчитися, переглянувши фахові видання.

По-третє, з огляду на те, що мова є одним із визначальних елементів культури будь-якого соціуму і завжди пов'язана з етнічними угрупованнями, в соціолінгвістичному дослідженні зв'язку соціальної структури мови і соціально-групової структури суспільства переважала, так би мовити, етнічна, а не власне соціальна ознака, тобто під мовою тут розумілася національна мова.

По-четверте, – коли про мову говорять як про один з елементів культури, то й, відповідно, в її аналізі переважає культурологічний, а не соціологічний аспект аналізу.

Усе це й говорить на користь того, що настав час соціологам долучитися до цієї справи більш зацікавлено.

Поєднання зазначених чотирьох факторів значно прислужилося розвитку соціолінгвістики, в межах якої проведено величезну кількість досліджень. І все ж таки при уважному погляді не можна не помітити, що в сучасній світовій соціолінгвістиці відбувається поступова зміна акцентів: перехід від власне лінгвістичною до соціологічної проблематики, що виникає у взаємодії мови й соціуму. Це й створює для соціологів сприятливі умови, відкриваючи їм нове дослідницьке поле.

Заради справедливості треба зазначити, що в СРСР з самого зародження соціолінгвістики її представники дотримувалися однозначної точки зору: це дисципліна, яка інтегрує науку про мову в соціологію мови. Так вважав, зокрема, автор першого в СРСР підручника "Современная социолингвистика. Теория. Проблемы. Методы" Олександр Швейцер [Швейцер, 1976]. Тому не дивно, що О.Швейцер в більш ранніх своїй працях часто користувався і поняттям **соціологія мови** [Швейцер, 1970].

Але, соціологічний аналіз навіть у нього не був метою. Він просто долучається до лінгвістичного, – був його інструментом, в результаті чого затвердилася назва **соціолінгвістичний аналіз**. Проте, при уважному погляді на запропоновані О.Д. Швейцером методи соціолінгвістичного аналізу можна помітити, що серед них практично немає таких, що не використовувалися б соціологами в емпіричних дослідженнях, але вони адаптовані більшою мірою до досліджень змін в мові, а не змін у взаємодії мови й соціуму. Наприклад, методи збору соціологічної інформації тут спрямовані на фіксацію змін в мові і інтерпретуються з огляду на потреби лінгвістичного аналізу.

І все таки, хоча сполучення соціологічних і лінгвістичних методів дає право говорити про специфічні соціолінгвістичні методи дослідження взаємодії мови і соціуму, соціологам треба остаточно визначитися і зробити рішучий крок до повноправного конституювання соціології мови.

Зрозуміло, що традиційні соціологічні методи збору первинної інформації вимагають своєї ада-

птації до досліджень в цій сфері. Зміни в мові, хоча й відбуваються під впливом змін у соціумі, але є специфічним процесом. Взаємодія соціальних структур з мовою призводить до структурування мови за соціальними ознаками. А тому необхідна адаптація методів до специфіки досліджень змін в мові та взаємодії соціальних структур з мовою.

Сучасна соціальна трансформація як фактор піджинізації та креолізації в традиційних мовах

В сучасній Україні відбулися тектонічні зрушення у вербальному спілкуванні людей. В українську мову (як і в російську) інтегрована нескінченна низка слів, що раніше просто були неможливі? Та чи є це показником розвитку мови, зростання культури мовного спілкування тощо? Однозначної відповіді дати не можна. Тому звернемо увагу на один надзвичайно важливий аспект проблеми – тенденцію піджинізації та креолізації в українській мові.

В світовій і, зокрема, в російській соціолінгвістиці, дана проблема набула надзвичайної гостроти [Беликов, 1998]. Але прийшов час подивитися на неї і з соціологічної точки зору та ще й через призму сучасних українських реалій.

Західні вчені давно звернули увагу на всезростаючу тенденцію так званої піджинізації та креолізації традиційної мови. Щоправда, більшість з них вважають, що це сфера досліджень лінгвістів, до яких лише долучаються психологи, етнографи, антропологи та інші спеціалісти, між якими є і соціологи.

Слово *піджин* походить від способу вимови англійського слова *business* жителями переважно східно азіатського регіону планети, наприклад, китайцями, що й дало назву тенденції словоутворення в системі спілкування між різномовними соціальними суб'єктами у випадку відсутності посередницької мови, якою володіють обидві сторони. Спочатку це слово означало назву способу мовлення, що вживався у спілкуванні аборигенів (місцевих жителів) з колонізаторами, а нині, ще й для позначення способу вербального спілкування між людьми, втягнутими, переважно, в дрібну торгівлю в іншомовному середовищі, яка перетворилася для них у своєрідний спосіб життя. Піджинізація – процес зародження креольської мови, носієм якої є спільнота людей, що, формується в цьому процесі і для якої креольська мова стає рідною. Отже, піджинізацію та креолізацію мови можна вважати одним із способів соціальної диференціацію, що здійснюється мовними засобами.

З огляду на це, можна сказати, що *піджинізація*: а) в соціолінгвістиці – альтернатива реальної двомовності [Беликов, 1998; 2001] або тенденція до штучного змішування двох мов шляхом спрощення кожної з них, але з домінуванням лексем з мови, яка потерпає тиску з боку домінуючої мови; б) в соціології мови – процес формування групи людей, що спочатку стає носієм мови-піджини, як засобу внутрішньо групового вербального спілкування та вербального спілкування даної групи з іншомовним оточенням і яка має тенденцію до креолізації.

В соціолінгвістиці існує думка, що піджин не має свого носія і це підштовхує до висновку, що дана мова виключно ситуативна. Та це не відповідає дійсності. Мільйони громадян України втягнуті у систему спілкування, яку можна назвати піджинною. Це й так звані човники (рос. "челноки"), і гастарбайтери, і значна кількість дрібних торговців, коренева основа мови яких не споріднена з українською.

Якщо за умов функціонування російської мови як мови посередника українська мова майже не піддавалася піджинізації, хоча в буденному спілкуванні і російсько-мовних, і українсько-мовних людей здійснювався процес зняття мовних відмінностей на основі спорідненої кореневої основи (східна Україна, Кубань є яскравими прикладами). То в незалежній Україні піджинізація набула небезпечних розмірів.

Основний фактор формування піджини – не довготривала але системна частота зв'язків одних і тих же людей, що є носіями мов з неспорідненою кореневою основою, одна з яких переважає за кількістю носіїв і створює так зване іншомовне середовище. Отже, в тенденцію піджинізації втягнуті як громадяни України, що досить часто перебувають в іншомовному середовищі, так і громадяни інших країн, для яких Україна є іншомовним середовищем.

Можна сказати, що носієм піджини є прошарок, основу якого складає маргіналізована сукупність людей, яка змушена перебувати в іншомовному середовищі але не має можливості вивчити домінуючу мову і яка втягує у спілкування з собою певну частину носіїв домінуючої мови. При чому, у спілкуванні між носіями споріднених мов, що мають спільну кореневу основу, виникають не піджини, а мова живого спілкування, в якій є тенденція до реальної інтеграції. Така мова не є літературною, але створює мовні системи, що стають основою для літературної творчості. Хоча лінгвісти та політики такі мови називають суржигом, та це лише тому, що не є соціологами. "Суржик" – це не змішування мов, а один з можливих процесів мовотворення в "живій мові", який відбувається в низах, а не в літературі. Класична література (і тільки вона) лише вибирає з мовоторного джерела зразки, що заслуговують бути суспільно значимими. Лексика творів Миколи Гоголя, Михайла Шолохова, Бориса Горбатова та багатьох інших видатних письменників дає підстави для такого роду припущень.

Піджин може стати мовою високої літератури лише за однієї умови – за умови тривалого процесу її *креолізації* як процесу створення мови, коренева основа якої не буде спільною для змішаних в ній мов. Тобто, це вже буде зовсім інша мова іншого соціуму.

Для соціолога "суржик" знімає розбіжності в мовних формах, а отже й слугує засобом природної соціальної інтеграції. Це поле інтенсивного мовотворення і, водночас, процес відбору найбільш прийнятних і найбільш благозвучних лек-

сем, що відкладаються в соціальній пам'яті у формі вербальної народної творчості.

Піджин, на протипагу "суржику", – засіб соціальної диференціації людей за мовною ознакою, в якій відбувається реструктуризація існуючої соціально-групової структури суспільства під впливом відповідної реструктуризації соціальної структури мови. З цієї точки зору піджином можна вважати не лише штучно змішану мову, а й групу людей як носія мови-піджину, в межах якої може поступово зростати тенденція самодостатності.

Можна припустити, що сучасні зміни в мові – це засіб легітимації ринкової економіки мовними засобами і, водночас, засіб формування нової для нас класової структури суспільства. Піджинізація мови тут відіграє не останню роль. Словник піджину може бути розглянутий як своєрідний словник мотивів [Словник мотивів є словником, що складається зі слів, орієнтованих на мотивацію індивідів до певної соціальної поведінки. Так дрібновласницький піджин залучає дрібних власників до банального базару, де вони знаходять засоби реалізації власних потреб, а крупновласницький піджин орієнтує усе суспільство на ринкову економіку, що найбільш функціональна саме для крупних власників.

Див. соціологічну інтерпретацію поняття *словник мотивів* в статті Ніколаєнко Л.Г. [Ніколаєнко 2002, №2]. З питаннями принципів функціонування словника мотивів, один з яких є принцип ідіоматизації традиційної мови, можна ознайомитися в статті Ніколаєнко Л.Г. [Ніколаєнко 2002, №1].

Отже, при соціологічних дослідженнях зв'язку мови і соціуму стратегії опитування, його мета, форми питань до респондентів мають бути спрямовані на отримання не лише свідчень про зміни у мові респондентів, а й зміни у їхньому соціальному статусі, тенденціях, що відбуваються в сфері їх соціальної мобільності тощо. Лише потім можна робити висновок про вплив змін, що відбуваються в соціальних структурах на зміни у мові різних соціальних груп, що й позначається, у свою чергу, на змінах у їхній соціальній поведінці.

Мову треба розглядати як форму соціальної поведінки, а слово – не лише як засіб, а й форму соціальної дії. Піджин – класичний приклад мови як дії. На протипагу "суржику", який складається як засіб вербального спілкування заради самого спілкування, піджин є результатом прагматизації вербального спілкування, де етико-естетичні питання відходять на задній план, а то й взагалі втрачають своє соціокультурне значення. Точніше, піджинізація є процесом формування специфічної, нетрадиційної етико-естетичної системи, її обернена форма, де насправді відбувається процес деестетизації мови і деестетизації соціальних дій. Тут орієнтація на прагматику сама стає етико-естетичною системою; і чим більше вигода, тим більшу насолоду така мова приносить і стає більш етично виправданою.

Можна сказати, що втягування значної кількості людей у трудові відносини в іншомовному середовищі є лише початок процесу піджинізації; його ви-

димий шар, що має під собою латентні і досі не вивчені процеси. Повсякденна прагматика, в основі якої лежить стратегія банального виживання, змушує людей шукати способи нетрадиційного спілкування, результатом чого є процес формування спрощеної вербальної культури і формування групи як носія такої культури. Такі групи й називаються *креольними*, а їх мова – *піджином*. Аналогічно і креолізація – процес перетворення групи спілкування (варіант етнічної групи) на основі поширення піджину, який стає основною мовою повсякденного спілкування, що не може не позначатися на етнічній структурі суспільства.

Отже, соціолог має звернути увагу на таку між-етнічну взаємодію не лише з огляду на зміни в традиційній мові, а з огляду на зміни в соціальних структурах суспільства. Між іншим, той факт, що серед усіх без виключення соціальних прошарків на пострадянському культурному просторі значно знизилася роль літературної мови в повсякденному спілкуванні, соціолінгвісти пояснюють фактом різкого зниження середньої кількості книжок, що читають люди. Безперечно, такий зв'язок існує, але ми припускаємо, що реальною причиною зниження соціально-культурної значимості літературної мови в повсякденному житті є процес піджинізації повсякденної мови. Цей процес торкається не лише соціальних низів, поставлених на грань фізичного виживання, а й так званої бізнес-та політичної еліт, які змушені боротися за своє місце під сонцем. Соціальне підґрунтя в перехідних суспільствах для піджинізації традиційних мов і соціуму з наступною їх креолізацією в цілому, як бачимо, найсприятливіше.

Усе це не може залишатися поза уваги соціологів, що й дає право на думку про необхідність розвитку *соціології мови* як окремої від соціолінгвістики науки.

Логіка зв'язку соціології мови з соціолінгвістикою

Вже О. Швейцер, а він у цьому поділяє думку багатьох західних вчених, зазначав, що зміна "спрямованості соціолінгвістичного дослідження (від мови до соціальних категорій) ще не надає дослідженню переважно соціологічного характеру" [Швейцер 1976, с. 60]. І це дійсно так. Скільки б лінгвісти не використовували слів з мови соціологів, вони залишаються *для них* лише словами, які ще треба перетворити у соціологічні поняття, тобто наповнити їх тим змістом, що й відображав би реальний спосіб взаємодії мови й соціуму.

Наприклад, зовсім недостатньо до слова *мова* додати слово *статус*, щоб використовуючи словосполучення *мовний статус* і розуміти, що за цим стоїть, тобто, чи є в суспільстві щось таке, що розділяє людей саме за цією ознакою і перетворює їх з рівноправних членів суспільства в різноспрямовані функції відповідних соціальних структур.

Отже, не зважаючи на те, що соціолінгвістичне дослідження не є ані виключно лінгвістичним, ані виключно соціологічним (хоча тут все ж відбувається рух пізнання від категорій лінгвістики до со-

ціальних і соціологічних категорій), ми не можемо говорити про те, що соціолінгвістика є такою наукою, що вичерпує собою поле досліджень, якими має займатися соціологія мови.

Іншими словами, увага соціологів має бути прикута більшою мірою до власне соціальної, а не лінгвістичної, складової в мові і текстах. Соціолог має досліджувати не *лінгвістичну* структуру мови, що змінюється під впливом певних соціальних змін (що є предметом соціолінгвістики), а *соціально-ну* структуру мови як різновиду соціальних структур; останні перебувають в системній взаємодії між собою, смисл якої (системної взаємодії структури) визначається соціально-історичним часом.

Для соціолога головне - не самі розбіжності в мовних формах, а:

- розбіжності між групами людей, в кожній з яких переважають ті чи інші мовні форми;
- соціальна структура латентних смислів, якими навантажені зазначені форми (зважаючи на те, що різні групи, вживаючи однієї й ті ж мовні форми, наповнюють їх одними смислами у внутрішньогруповому спілкуванні, а іншими – у спілкуванні з представниками інших груп).

Треба зазначити, що інтерпретативна чи розуміюча соціологія стала можливою не лише тому, що в класовому суспільстві сформувалася соціальна структура мови, або культура вербальної мови, структурована за груповою ознакою, а й структура латентних смислів, що, водночас, підсилює внутрішньогрупові зв'язки і диференціює людей на групи.

Як бачимо, полісмилова структура слова є не лише лінгвістичною ознакою розвитку мови і мовного багатства соціуму, прикладом чого є характеристика, скажімо, *руського язика как великого и могучего*, або української мови як *калинової*. Вона може розглядатися і як специфічний прояв соціальної структури, де функціонують власні закони, спрямовані на соціальну диференціацію людей і на відповідне відновлення у часі вже існуючих соціальних структур, серед яких домінує класова структура суспільства.

Усе зазначене вище говорить на користь того, що проблематика і способи її дослідження, яка турбує *соціолінгвістів*, більше не може задовольняти *соціологів*. Віддаючи належне соціолінгвістам, бо саме вони зорали те поле, на якому має формуватися соціологія мови, зазначимо, що розвиток соціології мови не може відбуватися без фахівців – представників саме соціології мови.

Головною справою таких фахівців є остаточний перехід від досліджень, орієнтованих на розв'язання лінгвістичних проблем, що є функціонально залежними від соціальних змін, до досліджень мови як соціального процесу, а також специфічної соціальної структури, і його зв'язку з іншими соціальними процесами і структурами.

Не завадить зазначити, що, зокрема, в американській науці з'являється ще й *соціологія мовлення*. Вона має право існувати, але лише як напрямок соціології мови. Мовлення не відірване від

мови, а є її структурним і процесуальним елементом. При чому, в соціолінгвістичному аналізі структури мови мовлення має одне значення, а в соціологічному – інше. Для соціолога мовлення є ознакою (фактором), за якою може відбуватися соціальна диференціація мови, де мовленеві форми є, наприклад, засобом соціальних ідентифікацій, а для соціолінгвіста – показником рівня засвоєння культури мови, орієнтованої на літературні зразки.

Отже, для соціолога, як дослідника соціальної структури мови, мовлення має власну соціальну структуру, бо групи відрізняються не лише набором слів (лексикою), якими вони переважно спілкуються, а й способом мовлення (манерою говорити).

Адже не секрет, що існують, наприклад, регіональні розбіжності в манері вимовляти не лише одні й ті ж слова, а й взагалі в манері говорити. Та це лише поверховий шар реального мовлення. І хоча у нас ще остаточно не відбулося соціального розшарування, властивого західним суспільствам, але вже можна помітити диференціацію мовлення за груповою ознакою, причини чого і має досліджувати соціолог.

Щоправда, термін *соціологія мови* існував і раніше. Зокрема в Сполучених Штатах Америки, науковців, що його використовували і тим намагалися дистанціюватися від традиційної соціолінгвістики, все одно називалися соціолінгвістами, – лінгвістами, які використовують соціологічні методи в дослідженнях проблем мови. І це не зважаючи на той факт, що для таких фахівців, на відміну від класичних соціолінгвістів, дослідження мовних структур було базою для дослідження структур соціальних. Щоправда, соціальна структура мови ще не так давно була більш латентною ніж зараз. Тепер же вона почала більш наочно виявляти себе як різновид соціальних структур. Особливо це виявляється найбільш наочно під час виборчих кампаній, коли кандидати, що широко застосовують маніпулятивні стратегії, звертаються до попুলізму і тому змушені хоча б поверхово знайомитися не лише з лексикою, властивою різним соціальним групам, а й з їхніми манерами мовлення. У ці періоди пишню квітнуть технології перетворення традиційного словника у словник мотивів, відомих ідеологій у латентні, традиційного вербальне спілкування в однобічні попulistські меседжи тощо [Ніколаєнко, 2002].

Було б спрощенням розглядати соціологію мови як модернізовану соціолінгвістику. Тут значно розширюється предметне поле досліджень, бо для соціологів, як вже зазначалося, мовні форми більше не є самодостатніми елементами аналізу, а лише засобом виявлення специфічних соціальних процесів, "повідомлення" про які приховані як в текстах, так і в живому вербальному міжгруповому спілкуванні. Заради справедливості треба зазначити, що й самі соціолінгвісти (серед яких переважали та й ще переважають філологи) теж поступово стають соціологами мови, хоча своїй праці за звичкою позначають як соціолінгвістичні.

Щоправда, вони змушені це робити, бо їхні професійні видання виходять за старими назвами.

Іншими словами, в поле зору соціологів потрапили децю інші аспекти реальної взаємодії між соціально-груповою структурою суспільства і соціальною структурою мови, в результаті якої перед науковцями ставиться за завдання дослідження відносин, наприклад, мови і влади, мови і політики, зокрема, мовної політики, мови і панування тощо.

Реформа мови

як система латентного табування

Однією з нагальних проблем, яку має досліджувати соціологія мови, є проблема реформи мови, соціальних чинників, що приводять до неї, та соціальні наслідки такого реформування. Будь-яка реформа мови не є самоціллю. Вона обов'язково пов'язана з певними політичними процесами, функціонуванням влади і панування.

Зазначимо, наявність різних способів табування певних типів висловлювань є ознакою того, що існує не лише слово, а й культура слова. Культура є соціально організованою поведінкою. Отже, табування – один з способів формування та функціонування будь-якої культури, а там, де відбувається зміна історичних типів табування, відбувається зміна історичних типів культури. Табу на слова *капіталізм і експлуататор*, які з точки зору правоорієнтованих в ідеологічному сенсі науковців виражають виключно лівоорієнтовану (а, отже і ідеологічно орієнтовану) систему наукових понять, є водночас і заборонаю на відповідну систему переживань соціальної реальності, в якій перебуває абсолютна більшість членів соціуму.

Проте, скажімо, будь-який науковий метод теж є способом табування певних типів висловлювань, тому й до кожного з них в науковій спільноті ставлення досить не однозначне. З цього приводу досить важливою є робота П. Бурд'є "О производстве и воспроизводстве легитимного языка" [Бурдье, 2005].

Ми спеціально наводимо гострі приклади з тим, щоб продемонструвати, що соціологія мови принципово відрізняється від соціолінгвістики, хоча формальні ознаки її предмету мало чим відрізняються від предмету соціолінгвістики. Принципова її відмінність визначається проблематикою досліджень, яка обтяжена багатьма факторами, не підйомними для соціолінгвістики:

- **перше**, проблеми, що мають місце у взаємодії мови і соціуму, не дані у явному вигляді (усі науки стикаються з цим), є прихованими в засобах мовного спілкування, яке є значно ширшим за власне вербальне спілкування;

- **друге**, соціолінгвістичний аналіз орієнтований переважно на дослідження лінгвістичної структури мови, яка знаходиться під впливом соціальних змін; але лише за допомогою соціологічного аналізу мови можна виявити реальний зв'язок соціально-групової структури суспільства і соціальної структури мови;

- **третє**, соціолінгвістика має справу з мовою як символічною системою, але для соціолога дана система є специфічним виявом самої соціальної

реальності, способом спілкування соціальних суб'єктів і засобом накопичення культурного капіталу, що перетворює спілкування у відносини влади і панування;

- **четверте**, тим, що на відміну від соціолінгвіста соціолог вивчає не лише мову повсякденного спілкування респондентів, а й різні мови, наприклад, професійного спілкування (скажімо, того ж математичного), розглядаючи їх як окремі елементи в соціальній структурі мови. На відміну від соціолінгвіста соціолог має виявляти категорії аналізу, що могли б давати підстави робити узагальнення про взаємодію мови й соціуму у соціально-історичному вимірі [Подібну ідею можна знайти у І.А. Бутенко, яка звучить так: "Именно в языке повседневной жизни респонденты черпают, как правило, категории для интерпретации социальных явлений." [Бутенко, 1974, с. 120] Дослідники ж, опитуючи респондентів, виявляють саме ці категорії, які і містять соціальні смисли респондентських висловлювань. Поняття *соціальний смисл*, з огляду на це, є громадською думкою з певного приводу, репрезентованою багатьма індивідуальними висловлюваннями і узагальненою дослідниками.

Сама ж І.А. Бутенко поставила перед собою завдання дослідити зв'язок між соціологічним аналізом повсякденної мови респондентів і мовою соціологічного дослідження і довела, що між ними повинна бути певна кореляція, щоб питання, які дослідники задають респондентам, були їм зрозумілі. Для цього існує процедура перекладу дослідницьких питань на мову анкетних питань. Слово *переклад* І.А. Бутенко бере в лапки, що не треба було б робити, бо ми тут маємо справу зі справжнім перекладом мови науки (мови групи людей, – професіоналів-дослідників, – на повсякденну мову респондентів, для яких наукова мова майже іноземна (не за формою, зрозуміло, а за смислами, якими кожна з наукових спільнот оперує). Вчений відрізняється від пересічного респондента лише одним, – він має володіти обома мовами, хоча в повсякденному житті вчені користуються переважно повсякденною, а не науковою мовою.]

Соціальна структура мови, розглядувана під цим кутом зору, може бути витлумачена як структура табу, що не лише спрямована на контроль за сферами певних слововживань, а перш за все, на системне відтворення вже сформованих соціальних структур.

Отже, у взаємодії мови і соціуму соціологів мають цікавити, зокрема, наступні проблеми:

- мова як засіб диференціації людей шляхом диференціації самої мови, наприклад, на офіційну і неофіційну, повсякденну і наукову тощо. Це – диференціація людей мовними засобами на суб'єктів мовлення та репродуктивних офіційних мовних форм. По суті, це проблема влади і панування, влади і підлеглості, бо, наприклад, формування і розвиток офіційної мови є фактором і показником виокремлення групи людей, яка володіє даною мовою і тому набуває спроможності до домінування;

- диференціювання традиційної мови щойно значеними засобами як спосіб контрольованого поглиблення полісміслової структурації мови: коли

представники різних соціальних груп в одних і тих же словах і їх сполученнях вбачають різний соціальний смисл, що поділяє людей на посвячених і не посвячених у відповідні системи смислів, без чого влада одних над іншими взагалі неможлива;

- полісмілова структура мови як засіб диференційованого соціального впливу і відповідної легітимації соціальних дій (наприклад, через привертання прибічників і одержання їх підтримки для набуття права на дії, не передбачені діючим правом);

- мова у зв'язку з нацією як переважно політичною (а не етнічною) спільністю людей та контрольоване формування націоналістичних настроїв з метою впливу на так звані не титульні нації в багатонаціональних державах.

Зрозуміло, що ми звертаємо увагу лише на окремі проблеми, що стоять перед соціологією мови, але вже вони дають підстави стверджувати, що так зване уточнення назви (соціолінгвістики на соціологію мови) не дасть бажаного результату, бо соціолінгвістика вже не дає повного уявлення про предмет, що має досліджуватися соціологією мови.

Отже, той факт, що багато соціологів залишаються в межах соціолінгвістики і відносять її до лінгвістичних дисциплін, стає анахронізмом. З іншого боку, віднесення соціолінгвістики до соціологічних дисциплін теж не відповідає дійсності, бо вона досить специфічно розв'язує питання **зв'язків** між соціумом і його мовою – на користь мови.

Офіційна і неофіційна мови в дзеркалі соціології мови

(проблеми мови і словника популіста)

Але повернемося до проблеми офіційної мови. Вона часто є прикладом надання традиційним словам нетрадиційного смислу (з паралельним утворенням так званих функціональних слів і їх сполучень), які тепер зрозумілі, зручні і звичні офіційним особам (бюрократам), але часто незрозумілі, незвичні і тому не зручні для повсякденного користування пересічними громадянами. Скільки б офіційні особи не говорили про ринок, власність та їх соціальну значимість, для пересічного громадянина ринок асоціюється зі звичайним базаром, а власність – з майном олігарха. Навіть не усім студентам-соціологам відомо, що ринок і власність – це специфічні інститути, головне призначення яких полягає у відтворенні усього спектру соціальних інститутів, – інституціональної структури саме капіталістичного, а не будь-якого, суспільства, і тому є засобом відтворення соціальної нерівності, включаючи і майнову нерівність.

Висловлене дає підстави стверджувати, що навіть наукові поняття, як-то *клас*, *класова боротьба*, *класова структура суспільства*, *пролетаріат* і тому подібні, за умов, коли вони фактично вилучаються з офіційного слововживання, переходять в розряд табуованих. Тому не дивно, що й вчені, коли і згадують про них, то, переважно в негативних тонах. Бо це – засіб заявити про власну лояльність до влади капіталу через страх перед нею. Цей страх треба навчитися долати силою волі до істини. Не страх перед владою чи ка-

піталом, а страх бути не об'єктивним для вченого має бути реальним орієнтиром в його діяльності.

Якщо для лінгвістів така постановка питання дещо незвична, то для соціологів вона є звичайною, хоча, на жаль, не є прийнятною для усіх них. Коротко кажучи, наука, включаючи і соціологію, не вільна від етичного імперативу. І соціологія мови є кращим засобом доведення даного факту.

Для філологів, наприклад, простий словник в соціологічній інтерпретації його змісту набуває нетрадиційного смислу. Наприклад, чим більш повний словник національної мови, тим він цінніший для усіх без виключення філологів, тим більш інформативний для них, бо містить у собі максимально можливу інформацію про різного роду трансформації мовних форм. Та справа в тім, що філологи не вивчають соціальних причин зміни мовних форм. Для них словник – це фіксація мовного багатства і не більше того. Соціолінгвісти нібито здолали таку "обмеженість" філологів-класиків [Вахтин, Головка, 2004], але не вийшли за межі власне соціолінгвістичного аналізу на користь класичному лінгвістичному. Тому вони не звернули увагу, наприклад, на те, що складання словника є не просто засобом формалізації вербальних смислів: мови як такої. Воно є засобом структурування мови за ознакою офіційно визнаної і офіційно не визнаної лексики. Соціолога цікавить те, які соціальні верстви репрезентують офіційні установи. Також соціолог звертає увагу ще й на мету складання словників, що дає підстави розкрити суперечливість такого процесу. На ці обставини звертає увагу П. Бурд'є у вище згадуваній праці [Бурд'є, 2005]. Він з цього приводу пише, використовуючи дані з історії французької мови, що складання такого роду словників, є свідченням того, що наука використовується як засіб легітимації офіційної мови і знецінення місцевих діалектів, які позначаються у словниках як простонародні, жаргонні, тарабарщина тощо. Мовна уніфікація, за його думкою, є засобом трансформації ментальних структур, що забезпечує символічне панування (панування за допомогою символів).

Мовна уніфікація, про яку говорить П. Бурд'є, дійсно є засобом досить специфічної соціалізації людей – ринкової, зокрема, їх залучення до участі у ринку праці. Але можлива й іншого роду мовна уніфікація, спрямована на інтелектуальний розвиток людей, на залучення їх до вищих досягнень світової культури.

Зазначена вище праця П. Бурд'є надзвичайно насичена цікавими висновками, побудованими в ході аналізу зв'язків соціально-групової структури французького суспільства і соціальної структури французької мови. Зазначені структури з певними регіональними особливостями властиві усім без виключення модерним і постмодерним суспільствам, тому їх дослідження має універсальне значення. Проте, П. Бурд'є не доводить свою думку до логічного завершення, бо може скластися враження, що словники взагалі не потрібні. Справа в тім, що автор фіксує реалії, властиві виключно класовому суспільству, не звертаючи уваги на часовий

вимір проблеми. Нині соціологія, включаючи і соціологію мови, не може обходитися простою фіксацією наявних реалій без аналізу історичних перспектив і без врахування конкретно-історичних умов функціонування і прояву структур. Висновки П. Бурд'є стосуються сучасних класових суспільств, заснованих на владі і пануванні, де мова – один із засобів соціальної диференціації і відповідного їй панування. Але мова має і інтегративні функції, які не є вільними від політичної волі. А це означає, що має бути сформована така офіційна мова, яка відповідатиме практичній реалізації саме завдання соціальної інтеграції.

Зазначене стосується і сучасної України, де відбуваються досить гострі мовні конфлікти, основу яких складає суперечність між офіційною політикою, спрямованою на формування так званої політичної нації (пошук ідеологем, спроможних об'єднати населення України і тим зняти проблему можливого загострення класового конфлікту), і реальними соціальними проблемами, з якими стикається у своєму повсякденному житті абсолютна більшість людей. Сюди відноситься і суперечність між економічною політикою, спрямованою на обслуговування приватновласницьких інтересів, що призводить до поглиблення соціальної диференціації, включаючи класову, і соціальними потребами більшості суспільства.

За таких умов жодне зусилля по так званому захисту української мови, попри кількісного зростання її носіїв, не може не призводити до маргіналізації мови – втрати нею функції соціальної інтеграції, бо дану функцію тепер виконує україноподібна мова популіста – своєрідний піджин, що виникає на соціальному зламі між багатими і бідними, який функціонує за власними правилами і має лише їй властиву лексику – "словник популіста". Це результат перекладу традиційної мови на мову бізнес-структур, куди вмонтовані звичні для пересічних громадян слова, наповнені незвичним і невідомим їм смислом.

Саме ця мова, де домінує так званий словник мотивів, приходиться на зміну українській літературі, українській пісні; вона заповонила ЗМІ, друковані видання, університетські аудиторії і навіть проникла у буденне вербальне спілкування простих громадян. Маленький приклад: поняття політичної нації. Не лише пересічні громадяни, а й багато науковців не можуть дійти порозуміння в його розумінні. Кращого вербального засобу масової маніпуляції, спрямованого на поглиблення класової диференціації суспільства, важко придумати. Проте, це спеціальна розмова і тут не місце для її широкого обговорення.

Мовні конфлікти

в дзеркалі соціології мови

Соціологам не секрет, що соціологія вивчає соціальні процеси і явища як складові соціальних структур. Одним з таких процесів є процес інституалізації суспільних відносин. Мова є явищем і процесом, має власну соціальну структуру де ознакою її інституалізації є, наприклад, формування офіцій-

ної мови в її структурі. Усе це говорить на користь того, що соціологія мови є повноправною складовою у структурі соціологічного знання і наша мета – утвердити її авторитет в українській соціологічній спільноті методом наголошення на проблемах, що входять в її компетенцію.

Назва науки завжди спрямовує будь-яке наукове дослідження, здійснюване в межах його предмету – дослідницького поля даної науки. Прийняття назви науковою спільнотою є етапом в перетворенні її в офіційну, а уведення в наукові плани і програми, а також фінансування – показники інституалізації відповідної сфери пізнання.

Коригування назви (перехід від соціолінгвістики до соціології мови) є, водночас, зміною акцентів, переходом науковців від досліджень переважно мовних проблем у взаємодії мови і соціуму, до досліджень власне соціальних проблем, пов'язаних з мовою. Соціальними ж є проблеми, що виникають у відносинах між великими групами людей (класами, соціальними "верхами" і "низами", регіонами та етносами тощо) з приводу мови. Коли зазначені проблеми потрапляють у поле зору науковців, вони стають науковими (теоретичними) проблемами, зокрема - соціологічними.

Соціологи й мають вивчати те, яким чином реальні соціальні проблеми відбиваються на мові (її диференціації за соціально-груповою ознакою), а також, яким чином сама мова впливає на структурні зміни в соціумі, з огляду на те, яким чином засобами науки усе це може бути поставлене під контроль. Мало того, соціолог має ще передбачити соціальні наслідки того, на користь якої соціальної групи (класу) відбувається такий контроль.

Якщо подивитися на українську мову через призму соціології мови, то скільки б не говорили про її роль у створенні тієї ж політичної нації, вона, як усі інші мови капіталістичних країн, давно не є чимось цілісним, не диференційованим. Можна говорити татарською, а бути більшим українцем, ніж деякі з тих представників "крові", що записалися в професійні захисники української мови. Тому, проблема полягає не лише у забрудненні будь-якої мови іноземними запозиченнями, англійськими, наприклад, а в соціальному структурованні мови за принципом піджинізації, у створенні ситуацій, коли у так званому національному діалозі його учасники вимовляють одні й ті ж слова, а говорять різними мовами або ж, навпаки, використовують різний вербальний ряд, але добре розуміють одне одного. Реальний діалог може бути лише там, де мова не структурована за групою (класовою) ознакою, а де структурована – там системний мовний конфлікт – спосіб вияву системної латентної напруги.

Соціальною є така структура мови, яка має відношення до представників різних соціальних груп (класів), які розмовляють різними мовами. І немає значення, чи вони користуються однією й тією ж національною за формою, але соціально різною мовою, чи різними національними, як це було, наприклад, у царській Росії (та не лише в

ній), де тодішня еліта розмовляла переважно французькою (а частина англійською). Для них рідною мова була іноземна, а реально рідна (за походженням) вважалася мовою черні.

Як бачимо, у капіталістичних суспільствах, в яких спостерігається системна криза (бо існуючі структури повною мірою втрачають здатність відтворювати самих себе і той тип суспільства, в якому вони функціонують), навіть мова втрачає ознаку "рідної". Вона перестає бути звичною, бо перетворюється у випадкову систему ситуативних символів, яка зі зміною ситуацій сама потребує системних змін. Тому не дивна масова дезорієнтація у соціальному просторі та часі, яка переживається практично кожним з нас.

За цих умов проблема захисту мови, що так часто звучить серед політиків, підміняє собою іншу, більш значиму проблему, – захисту самого соціуму від суцільної соціальної деградації.

Соціологи давно дійшли висновку, що соціальними є проблеми, що виникають у соціально-груповій структурі суспільства, які й визначають те, які процеси відбуваються в ньому і в мові, зокрема. Лінгвісти першими помітили серйозні зрушення, що відбуваються в світових мовах. Прийшов час соціологів дослідити зрушення, що відбуваються у взаємодії мови й соціуму і які соціальні наслідки вони несуть для кожної з цих систем.

Соціологам не секрет, що причиною системних соціальних зрушень є зрушення в соціально-груповій (класовій) структурі суспільства, які призводять і до змін в усіх інших соціальних структурах. Мова – одна з соціальних структур. І це треба визнати.

Саме наявність соціальної структури мови і дає підстави досліджувати її соціологічними засобами. Тому неупереджений аналіз проблем взаємодії соціогрупових структур соціуму і соціальної структури мови, функціонуючій в ньому, – магістральний шлях для наукових досліджень в межах соціології мови.

Тут соціологічний аналіз кореляції між структурами мови і соціуму вже не підпорядкований виключно соціолінгвістичному або культурологічному аналізу, а спрямований на дослідження власне соціального змісту у вербальному спілкуванні, яке відбувається не лише на індивідуальному, а й на груповому рівнях і має зворотний вплив на соціальні структури і процеси.

Якщо традиційна соціолінгвістика у нас розвинута досить не погано, то власне соціологія мови – практично ні. Соціологи ще не долучилися до цієї справи повною мірою. Вони лише фіксують, наприклад, мовні конфлікти, але не займаються глибокими теоретичними розробками. Іншими словами, розподіл праці в науці став визначальним фактором, що поки заважає потребам переходу від соціолінгвістики до соціології мови. Стара назва **соціолінгвістика** рекрутує переважно лінгвістів, а не соціологів, а нова, – **соціологія мови**, – на жаль, принаймні у нас, ще остаточно не прижилася.

Дана стаття й спрямована переважно на те, щоб зробити певний поворот у традиційних соціо-

лінгвістичних дослідженнях до повномасштабних соціологічних досліджень взаємодії мови і соціуму, зокрема, міри кореляції між соціально-груповою структурою суспільства і соціальною структурою мови з огляду на наявність в кожній з них відносної незалежності від іншої. А це означає, що взаємодія мови і влади, мови і політики повинні вийти на одне з перших місць у цих дослідженнях.

При чому, акцент на вказану відносну незалежність соціальної структури мови від інших соціальних структур означатиме культивування структурно-функціонального аналізу в соціології мови, а акцент на їх взаємній залежності обумовлює застосування причинного або діалектичного аналізу, системного аналізу з врахуванням як відносної незалежності, так і залежності соціальної структури мови і соціогрупових структур.

Насамкінець треба наголосити, що ми не випадково оминули величезну кількість питань і не стали зосереджувати увагу на усьому предметному полі соціології мови. Наше завдання більш скромне і, водночас, досить амбітне – звернути увагу науковців на те, що хоча соціолінгвістика досить молода наука, але назріла потреба в її радикальній реформі – в розмежуванні переважно лінгвістичного підходу і соціологічного, у якому має досліджуватися сама взаємодія мови й соціуму.

Соціологія мови не знімає потребу в соціолінгвістиці і не включає її у себе, вона обирає власне поле дослідження, значно розширюючи його і перетворюючи його в комплексне. Це зміна пріоритетів, зміна проблематики, радикальна корекція предметної сфери досліджень. Водночас, це й зміна методологічної орієнтації науковців, бо соціологічні методи тепер позбуваються своєї підпорядкованості лінгвістичним завданням і набувають значення домінуючих методів.

При такому соціологічному підході на відміну від культурологічного [коли мовні форми розглядаються як культурні цінності або культурні форми і де переважає етнічний або регіональний принцип аналізу] соціум розглядається як певна цілісність, в якій існують розбіжності у мовній поведінці представників різних соціальних груп, що формуються виключно за соціальними ознаками. Ці розбіжності часто доходять межі, і тому можуть ставати підґрунтям для соціальних напруг. Тут аналіз функціонально-етнічної єдності соціуму є лише одним із зрізів взаємодії соціуму і соціальної структури властивої йому мови. Тепер в центрі уваги – реальна соціально-групова (включаючи класову) структура суспільства, де кожна група є носієм специфічної мови, а спілкування між групами може відбуватися не лише засобами вербальної мови. Якщо для представників соціолінгвістики проблеми білінгвізму чи дігლოსії [*Дігლოსія* – соціолінгвістичне поняття (від грец. δι- "дву-" і γλῶσσα – "мова"; буквально – "двомовність"). Під двомовністю тут розуміється не просто володіння двома різними мовами, – *білінгвізм*, а диференціація мовної поведінки, зумовлена різними життєвими ситуаціями. Двомовність в лінгвістичному її розумінні є лише один з способів

зазначеної диференціації.] є конче актуальними, бо є виявами певних соціальних взаємодій, то для соціолога конче актуальними стають проблеми факторів, що зумовлюють, скажімо, соціальні напруги – напруги в соціально-груповій структурі суспільства, які призводять до білінгвізму і дігლოსії як засобів зняття таких напруг.

Іншими словами, це вже не лінгвістичні, а соціальні проблеми, для розв'язання яких хоча й соціо-, але **лінгвістичний** підхід мало придатний. Тут потрібен аналіз соціальної структури мови, де її лінгвістичні ознаки є лише приводом для соціологічних досліджень. Наприклад, символічна за формою вербальна система для соціолога набуває дещо іншого змісту, аніж для лінгвіста. Для лінгвіста та ж дігლოსія є незбалансованою двомовністю, в якій одна з мов чи один з варіантів тієї ж мови є домінуючим, а інший – підпорядкованим. Наявність такого явища дає лінгвісту підстави пояснювати його етнічними чи регіональними факторами у мовних розбіжностях, в основі чого, за його думкою постає мовна некомпетентність. Тому не дивно, що подібні пояснення стають "науковою" підставою для, скажімо, націоналістичних настроїв чи своєрідної регіоналізації мови.

В дійсності, справа значно складніша і виходить за межі стосунків між носіями (етносами чи регіонами) різних мов. І навіть у разі, коли дігლოსія є варіантом білінгвізму в лінгвістичному його розумінні (спілкування на двох мовах, носіями яких є різні етнічні формування), може бути ситуація, де мовні розбіжності є лише явним способом виразу більш фундаментальних соціальних суперечностей, зумовлених, наприклад, своєрідним розподілом праці, що має місце, скажімо, в Україні між переважно промисловим сходом і переважно сільськогосподарським заходом. Більш того, розподіл праці, хоча й не втратив своєї актуальності, давно став рудиментарним фактором розподілу суспільства на групи і класи, і тому не сам по собі розподіл праці, а відповідна диференціація людей провокує мовні конфлікти.

Отже, так звані мовні конфлікти виникають не з приводу традиційних мов, а з приводу введення в них не властивих їм функцій. Лише політики, не освічені в соціології, стверджують зворотне, а соціологи мало звертають увагу на даний факт. Для більшості з них розподіл праці є способом, скажімо, підвищення її продуктивності, що виправдовує притаманну йому функцію соціальної диференціації. Проте саме дана функція й провокує соціальні конфлікти і формує потребу у пануючих кіл вводити в традиційну мову невластиві їй функції.

Мовні конфлікти в наш час вийшли далеко за межі завдань повсякденного спілкування, а набули значення інструменту тиску на інших, інструменту легітимації існуючої політичної влади, бо є функціональними для неї. Саме мовні конфлікти ставлять у порядок денний ідею створення політичної нації, а, отже, приховування ідеї класової структури суспільства і класової солідарності. Тут традиційна мова

трансформується так, що в ній виникають елементи (морфеми, наприклад), найбільш функціонально придатні для реалізації цих завдань, і відпадають мало придатні. Тому не дивно, що навіть серед носіїв однієї й тієї ж традиційної мови може виникати соціальна диференціація, а отже й конфлікти, засновані на непорозумінні між групами. Щось подібне ми могли спостерігати під час так званих кольорових революцій, після закінчення яких виникали гострі конфлікти між носіями однієї мови. І, навпаки, носії різних традиційних мов можуть об'єднуватися у групи, в яких між їх членами формуються функціонально тісні зв'язки.

Така вже наша історія, що "відродження" ринкових відносин, влади грошей і, зрозуміло, конкурентної боротьби у всіх сферах суспільного життя не може не позначитися на мовному міжгруповому спілкуванні. Саме це й є тим соціальним підґрунтям, яке живить соціологію мови і виводить її за межі традиційної соціолінгвістики. Тут треба відійти від традиційної культурологічної інтерпретації мови як елемента культури і почати досліджувати, наприклад, її інструментальну функцію, тобто вивчати її як засіб конкурентних відносин. Така вимога зумовлена тим, що категорії типу *каліновість та мелодійність (мелодика мови), національні здобутки* тощо в цій сфері просто не працюють. Головна вимога тепер полягає у тому, щоб побачити те, як на процеси вербального спілкування людей впливають зазначені вище соціальні фактори (та ж боротьба за владу, трансформація принципів, за якими відбувається розподіл соціальних ресурсів тощо).

Беликов В.И. Языковые контакты и генеалогическая классификация / Сайт проекта Московского общественного научного фонда "Виртуальные мастерские в общественных науках". – Электронный ресурс: <http://www.ruthenia.ru/folklore/belikov2.htm>.

Беликов В.И. Пиджини и креольские языки Океании. Социолінгвістический очерк [монографія]. – М.: Восточная литература, 1998. – 200 с.

Беликов В.И., Крысин П.П. Социолінгвістика [учебник]. – М., Изд. РГТУ, 2001. – 439 с.

Бок Ф.К. Структура общества и структура текста. // Новое в лингвистике. – Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 382–396.

Бурдые П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка // Отечественные записки. – М., 2005. – № 2 (23).

Бутенко И.А. О языке социологии и социологии языка // Социологическое исследование. – 1974. – № 5.

Вахтин Н. Б., Головки Е. В. Социолінгвістика и социология языка. – Издательство: Гуманитарная Академия, 2004.

Гамперц Дж. Дж. Типы языковых обществ // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 182–198: *Електронний ресурс*: <http://www.philology.ru/linguistics1/gumperz-75.htm>.

Гамперц Дж. Дж. Об этнографическом аспекте языковых изменений // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 299–319: *Електронний ресурс*: <http://www.philology.ru/linguistics1/gumperz-75a.htm>.

Малиновский Б. Миф как драматическое развитие догмы. // Малиновский Б. Магия, наука и религия. – М.: 1998: *Електронний ресурс*: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/malin/index.php.

Николаенко Л.Г. Модерні тенденції в традиційних мовах. (Явні і латентні ідеології як проблема соціології мови). Стаття перша. // "Культура і сучасність", № 1 – 2002.

Николаенко Л.Г. Модерні тенденції в традиційних мовах. (Явні і латентні ідеології як проблема соціології мови). Стаття друга. // "Культура і сучасність", № 2. – 2002.

Хаймс Д. Х. Этнография речи. (Новое в лингвистике. – Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 42–95): *Електронний ресурс*: <http://www.philology.ru/linguistics1/hayms-75.htm#0>.

Швейцер А.Д. Современная социолінгвістика. Теория. Проблемы. Методы. – 1976. Швейцер А.Д. О микросоциологии в макросоциологии языка. – М., 1970.

Надійшла до редколегії 19.04.11